

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ƏSGƏROVA TÜRKAN MİRZƏ QIZI

NƏSİMİ DİLİNİN FRAZEOLÖGİYASI

5706.01. – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2013

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Sevil Hacı qızı Mehdiyeva**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Fikrət Ramazan oğlu Xalıqov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Amil Müzəffər oğlu Cəfərov
filologiya elmləri namizədi, dosent

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Müdafiə " __28__ " __03__ 2013-ci il tarixdə saat __da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların (növbədən və limitdən kənar) müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat " __ " _____ 2013-cü il tarixində göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru

Nəriman Fərman oğlu
Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının dil və üslub səviyyəsində elmi araşdırılmalara cəlb edilməsi hər zaman xüsusi aktuallıq kəsb edən problem məsələlərdəndir. Respublikamızda müstəqilliyimiz bərpa olunduqdan sonra azad, demokratik şəraitdə xalqımızın mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, ədəbi dil tarixinin də yenidən tədqiq edilməsinə imkanlar açıldı. Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı Azərbaycan klassiklərinin bədii irsinin yenidən çap olunaraq elmi-nəzəri araşdırılmalara qatılması zərurətini yaratdı.

Seyid İmadəddin Nəsimi Azərbaycan ədəbi dilinin XIV-XV əsrin əvvəllərində Ana dilində kamil, səlis, nümunəvi qəzəllər yaradan ən qüdrətli, ən istedadlı, ən milli şairdir.

Nəsimi Azərbaycan ədəbi dili tarixində “türkdilli əruzü ərəb və fars əruzü səviyyəsinə qaldıran ilk nəhəng poliqlot şairdir.”¹

Müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, Nəsiminin bütün türkdilli sələfləri poetik istedadlarına görə Nəsimidən qat-qat aşağıda durmuşlar.²

Nəsiminin bədii yaradıcılığının rüşeymi Azərbaycan xalq yaradıcılığı qaynaqlarından qidalandığı üçün şairin şeir dili xəlqiliklə yığrulmuş, yüksək istedadla düzülüb-qoşulmuş, milliliyi ilə diqqəti çəkən ədəbi dil nümunəsidir. Nəsiminin Azərbaycan türk xalqının mədəniyyət tarixində ən böyük xidməti ondadır ki, o, öz təkərsiz bədii yaradıcılığında Ana dilinə üstünlük vermiş, dövrün qabaqcıl şeir dili (fars dili) müqabilində Azərbaycan türk dilində gözəl, bəlağətli, dərin fəlsəfi mənalı kamil, milli, xalq dili söz və ifadələri ilə zəngin şeir, qəzəl nümunələri yaratmışdır. Nəsiminin dili xalq dilinin ədəbiləşdirilmiş, səlislik meyarından keçirilmiş ən yüksək mərhələsi, zirvəsidir. Nəsimi Ana dili uğrunda ardıcıl mübarizə aparmış, Ana dilindən yeri gəldikcə yox, mütəmadi şəkildə, ən böyük vətəndaşlıq qayəsi ilə istifadə etmiş, bu prosesdə xüsusi səyini nümayiş etdirmişdir.

Türkdilli bünövrə üzərində ana dilini yüksəklərə qaldıran Nəsimi³

¹ Aslanov V. İ. Nəsiminin dili haqqında bəzi qeydlər. İmadəddin Nəsimi. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, “Elm”, 1973, s. 166-167.

² Yəni orada.

³ Axundov A. A. Nəsimi və XIV əsr Azərbaycan ədəbi dili. Dilin estetikası. Bakı, 1985, s.93.

poeziyasının dili dərin milli əsası,¹ fəlsəfi mənası, fikir düşüncə dili olması ilə səciyyələnir.²

Nəsiminin Azərbaycan türk dilində yaratdığı əsərləri klassik Azərbaycan ədəbi dilinin ən mükəmməl nümunəsi olmaqla,³ ümumən Azərbaycan ədəbi dilinin, xüsusən XIV-XV əsrin əvvəllərində onun leksik və qrammatik səviyyəsini elmi-nəzəri araşdırma obyektini kimi öz aktuallığını saxlayır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Nəsimi dilinin xəlqi və milli köklərinin xalq dilinin inkişafı istiqamətinə üzvü surətdə bağlılığını və bu prosesin dil və ifadə vasitələrini müəyyən edib, Nəsimi dili və üslubunda onların məna özəlliklərinin linqvistik - üslubi təhlilini verməkdən, bu yolla Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində Nəsiminin bir istedadlı və vətəndaş şair olaraq xidmətlərini işıqlandırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqat zamanı konkret olaraq bir sıra məsələlərin araşdırılması məqsəd olaraq qarşıya qoyulmuşdur:

1. Nəsimi dilinin xəlqi köklərinin milli özəlliklərini dil materialları üzrə araşdırmaq;

2. Nəsimi dilində xəlqi və milli faktor kimi Azərbaycan xalq dili vahidlərinin mövqeyini xüsusi olaraq işıqlandırmaq;

3. Nəsimi dilinin frazeoloji sisteminin əsas təbəqəsini (layımı) müəyyən etmək;

4. Nəsimi dilinin frazeoloji sisteminin özmənşəli təbəqəsini işıqlandırmaqla yanaşı, şairin dili üçün səciyyəvi ərəb, fars dili söz və ifadələrinin də mövqeyinə diqqəti yönəltmək;

5. Nəsimi dilində frazeoloji vahidlərin yaranmasında ərəb və fars dili sözlərinin işlənmə mənzərəsini nümayiş etdirmək;

6. Nəsimi dilinin frazeoloji sisteminə milli leksik təbəqənin önəmli olmasını işıqlandırmaqla yanaşı, alınma leksik təbəqənin də mühüm mənbə olmasını əsaslandırmaq;

7. Nəsimi dilinin frazeologiyasının əhatə dairəsini və obyektini müəyyənləşdirmək;

8. Nəsimi dilində frazeoloji vahidlərin leksik-qrammatik təhlilini işıqlan-

¹ Quluzadə M. Böyük ideallar şairi. Bakı, 1973, s 16-20.

² Кулузаде З. Хуруфизм и его представители в Азербайжане. Баку, 1970.

³ Mehdiyev S. Nəsiminin dili XIII-XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ən mükəmməl nümunəsidir: Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 238.

dırmaq;

9. Nəsimi dilində ismi frazeoloji vahidləri şairin bədii obrazlar sisteminin yaranmasında əsas vasitə kimi səciyyəsinə vermək;

10. Nəsiminin dilində feli frazeoloji vahidlərin dinamik və statik hərəkətlərin təsviri vasitəsi kimi təhlilini vermək;

11. Nəsimi dilində söz səviyyəli frazeoloji vahidləri təhlil yolu ilə əsaslandırmaq;

12. Nəsimi dilində Azərbaycan dili atalar sözü və məsəllərin şairin hikmətli – fəlsəfi düşüncələrinin əsas mənbəyi və orijinal ifadə vasitələri kimi səciyyəsinə təhlil yolu ilə işıqlandırmaq

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi ilk növbədə onunla izah oluna bilər ki, əsər Azərbaycan dilinin fundamental tarixi frazeologiyasının tədqiqi sahəsində ilk tədqiqatlardandır. Dissertasiyada ilk dəfə Azərbaycan dilçiliyində Nəsimi əsərləri əsasında Azərbaycan dilinin tarixi frazeologiyasının bəzi nəzəri məsələlərinin araşdırılmasına cəhd edilir və ilk dəfə olaraq Nəsiminin dilində frazeoloji vahidlərin üslubi özəllikləri ədəbi dilin xalq dili zəminində zənginləşməsi vasitəsi kimi monoqrafik şəkildə araşdırılır.

Tədqiqatın obyektı. Nəsimi dilinin frazeoloji sisteminin leksik-semantik və qrammatik-struktur modelləri.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat diaxronik təsviri--müqayisəli metodlar əsasında yazılmışdır.

Tədqiqatın mənbəyi. Tədqiqat zamanı 1973-cü ildə YUNESKO xəttilə keçirilmiş Nəsiminin 600 illik yubileyi ilə əlaqədar “Nəsiminin seçilmiş əsərləri” (tərtib edən akademik Həmid Araslı, redaktor Cahangir Qəhrəmanov. Bakı. 1973), professor C.Qəhrəmanovun Nəsiminin 600 illik yubileyi münasibətilə çap etdirdiyi “İmadəddin Nəsimi Əsərləri” (I, II, III cildlər, Bakı. 1973, Elmi-tənqidi mətnin tərtibi və müqəddimə C.Qəhrəmanovundur. Redaktoru Həmid Araslı, mətnin ərəb əlifbası ilə xəttatı Q.A.Darabadidir), Cahangir Qəhrəmanovun “Nəsimi “Divan”ının leksikası” (Bakı. Elm, 1970), habelə M. Quluzadənin çapa hazırladığı “Məndə sığar iki cahan” (Bakı. 1970) kitablarından ilk mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Dissertasiyada Həmid Araslının “Nəsiminin seçilmiş əsərlərin”dən, M.Quluzadənin “Məndə sığar iki cahan” əsərlərindən verilmiş dil faktları C. Qəhrəmanovun “İmadəddin Nəsimi Əsərləri” (3 cildə, ərəb əlifbası) ilə tutuşdurma – müqayisə etmə yolu ilə təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəalarından Azərbaycan dilinin, habelə türk dillərinin tarixi,

frazeologiyasının konkret olaraq Azərbaycan dilinin XIV-XV əsr tarixi frazeologiyasının, XIV-XV əsr Azərbaycan ədəbi dil tarixinin üslubi məsələlərinin araşdırılmasında, “yazıçı dili”, frazeoloji novatorluq problemlərinin, tarixi üslubiyyət məsələlərinin həllində, eləcə də təcrübi olaraq, aspirant və magistrın elmi işlərində, ali məktəblərin filologiya fakültələrində ədəbi dil tarixi, tarixi üslubiyyətə aid ixtisas kurslarında bir elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Müdəfiyə çıxarılan əsas müddəalar.

1. Nəsimi XIV-XV əsrin əvvəllərində Şərqi üç dilində - fars, ərəb və xüsusilə ana dili Azərbaycan türk dilinə üstünlük verməklə yazıb-yaradan ən nəhəng, ən milli poliqlot şair olaraq Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf xəttini bütün istiqamətlərdə bədi-ədəbi əsərlərində mükəmməl şəkildə əks etdirən dahi Azərbaycan şairidir. Nəsiminin poetik dili ən xəlqi, ən poetik, ən səlis, ən zəngin Azərbaycan türk ədəbi dilidir;

2. Nəsiminin dili xəlqi əsaslı, təkrarsız ahəngi, dərin fəlsəfi mahiyyəti, müdrikliyi ilə istedadlı şair qələmində cilalanmış, səlisləşmiş Azərbaycan xalq dilinin ən yüksək səviyyəsi, zirvəsidir; Nəsimi dilinin milli zənginliyi Azərbaycan türk xalqının özü qədər qədim şifahi xalq dili ənənələrinə söykənir, ondan geniş mənada faydalanmalara əsaslanır;

3. Nəsimi dilinin milli koloriti, xəlqi təbiəti öz əksini şairin dilində işlənmiş zəngin məna çalarlıqlarına malik sabit söz birləşmələrində, ismi və feli frazeoloji vahidlərdə, qapalı müdrik cümlələrdə-atalar sözü və məsəllərdə, hikmətli ifadələrdə tapır;

4. Şair ismi və feli frazeoloji vahidləri yaradarkən iki mənbədən qidalanmışdır: 1. Ümumxalq Azərbaycan türk xalq dili xəzinəsi; 2. Ərəb və fars dili alınmaları. Məhz bu iki mənbə Nəsimi dilinin frazeoloji sisteminin zənginliyini, diqqətəşayan poetikliyini təmin edir;

5. Nəsiminin poetik dilinin daha cazibəli olmasında türkmənşəli Azərbaycan dili ismi söz birləşmələri ilə yanaşı, ərəb və fars dillərindən alınmalar hesabına düzəlmiş ismi frazemlər, eləcə də izafət birləşmələrinin müstəsna əhəmiyyəti vardır;

6. Nəsiminin poetik dilində məcazlaşmış metaforik mənalı sözlər qrammatik cəhətdən söz səviyyəli ismi frazeoloji vahidlər kimi formalaşmışdır;

7. Nəsiminin dilində dinamikaya malik feli frazeoloji frazemlər azlıq təşkil edir. Bunun əksinə lirik qəhrəmanın (aşiqin, məşuqun) psixoloji durumunu, ekspressiv-emosional vəziyyətini tərənnüm edən statik feli frazeoloji vahidlər daha çoxdur. Şairin hürufi-fəlsəfi şeirləri üçün səciyyəvi olan emosional gərginlik yaradan feli frazemlər Nəsimi dilinin məxsusi özəllikləridir;

8. Nəsiminin şeir dili müdrik, düşündürücü bir dildir. Bu səbəbdən də şairin dilində külli miqdarda atalar sözü və məsəl semantikali hikmətli cümlələr vardır: bunların böyük əksəriyyəti şairin poetik müdaxiləsi ilə düzələrək, iki qat hikmətli məna daşıyır;

9. Nəsimi Şərqin nəhəng bədii söz ustası kimi bir çox şərq xalqlarının ədəbiyyatı, şeir xəzinəsinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Lakin dil materialı etibarilə Nəsimi daha çox Azərbaycan türk xalqına bağlı olmuş, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin xalq dili bünövrəsi üzərində inkişafını və zənginləşməsini təmin etmişdir.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasında təsdiq edilmiş, Koordinasiya Şurasında qeydə alınmışdır. Dissertasiya Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsində yerinə yetirilmiş, şöbədə və İnstitutun Elmi seminarında müzakirə edilərək müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. Mövzu ilə əlaqədar müəllifin respublika elmi mətbuatında, habelə xaricdə (Türkiyədə, Qazaxıstanda) məqalələri və tezisləri çap olunmuş, respublika həcmli elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işin ümumi səciyyəsi, giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş elmi ədəbiyyat, ilk mənbə və tarixi lüğətlər siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi açıqlanır, tədqiqatın metodları, nəzəri və təcürbi əhəmiyyəti, tədqiqatın aprobeiası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı - “Azərbaycan ədəbi dili tarixində Nəsiminin mövqeyi və tarixi frazeologiyasının bəzi məsələləri” iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Nəsiminin Azərbaycan ədəbi dili, Azərbaycan ədəbiyyatı, ümumən Azərbaycan mədəniyyəti tarixində tutduğu mövqeyə nəzər yetirilir. Azərbaycan dilinin, ümumən Azərbaycan klassik poeziyasının inkişafında xalq dili zəminində zənginləşmə prosesində Nəsiminin məxsusi xidmətləri işıqlandırılır. Şairin öz bədii yaradıcılığında ana dili vasitələrinə üstünlük verməsi xüsusi vurğulanır. Nəsiminin bütün türk dünyası ədəbiyyatlarının inkişafındakı müstəsna rolu qeyd edilməklə, onun məhz Azərbaycan türk şairi olması görkəmli nəsimişünaslar – Salman Mümtaz, Həmid Azrslı,

Əzəl Dəmirçizadə, Məmməd Arif Dadaşzadə, Ağamusa Axundov, Tofiq Hacıyev, Mirzəağa Quluzadə, Zümrüd Quluzadə kimi alimlərin fikirləri ilə əsaslandırılır.¹ İkinci hissədə Azərbaycan və türkologiyada, eləcə də xarici (xüsusən rus) dilçilikdə frazeologiyasının tədqiqi tarixi izlənilir, ümumən dilçilikdə frazeologiyasının dar və geniş mənada tədqiq edilməsi məsələsinə toxunulur, geniş mənada, yəni həm frazeoloji vahidləri, həm də atalar sözü, məsəlləri, hikmətli söz və daşlaşmış, ifadələşmiş qapalı cümlələri frazeologiyasının obyektı olmasına üstünlük verən alimlərlə həmrəylik bildirilir, Azərbaycan dilində tarixi frazeologiyasının araşdırılmasının aktuallığı məsələlərinə toxunulur.

Tədqiqat aparılarkən tanınmış frazeoloqlar S.Cəfərov, H.Bayramov, N.Rəhimzadə, Z.Əlizadə, M.Mirzəliyeva, eləcə də xarici alimlərdən Ş.Balli, V.V.Vinoqradov, A.Y.Molotkov, A.M.Babkin, N.M.Şanskiy, N.N.Amosova və başqalarının elmi tədqiqatları əsas istinad mənbəyi sayılmışdır.²

Dissertasiyanın II fəslı “Nəsimi dilində ismi (substantiv) frazeoloji vahidlərin linqvistik tədqiqi” adlanır, Azərbaycan klassik poeziyasının “bəzakli, sevgi janrının” (Mir Cəlal), ümumən Azərbaycan bədii üslubunun obrazlar sisteminin formalaşmasında ismi frazeoloji vahidlərin rolu müəyyən edilir, bədii ifadə vasitəsi kimi onların yalnız təsvir vasitəsi kimi yox həm də “gerçəkliyi rəsm etməsi” (Şarl Ballı) xatırlanır. Fəslin “Nəsiminin dilində ismi frazeoloji vahidlərin qrammatik (struktur) və üslubi-semantik təhlili” adlı I hissəsində məcazlaşmış I, II, III növ ismi söz birləşməsi modelində olan ismi

¹ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986, s. 278; Həmid Arslı. Nəsiminin seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973. s. 6; Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: Maarif, 1979, s. 148; T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Təşəkkül dövrü. Bakı, 1976, s. 109; M.Quluzadə. Böyük ideallar şairi. Bakı, 1973; C.Qəhrəmanov. “Nəsimi “Divan”ının leksikası”. Bakı, 1773; M.A.Dadaşzadə. “Nəsimi” (məq. məcmuəsi), Bakı. Elm, 1973; 3. Кулузаде З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку, 1970.

² S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 1985; H. Bayramov. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1976; Z.Əlizadə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı 1975; M.Mirzəliyeva. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı. 2009; Ш. Балли. Французская фразеология. Москва. 1961; В.В.Виноградов. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. М-Л, 1947; А.И. Молотков. Основы фразеологии русского языка. Л, 1977; А.М. Бабкин Русская фразеология ее развитие и источники. Л, 1973; В. П. Жуков. Семантика фразеологических оборотов. М, 1978; Н.М.Шанский. Фразеология современного русского языка. М, 1985.

frazeoloji vahidlər araşdırılır, onların Nəsiminin poetik dilində ifadə etdiyi üslubi özəlliklər şərh edilir. Müəyyən edilir ki, şairin dilində sifət+isim modelləri daha fəaldır - bunun səbəbi poetik dil və üslub məsələləri ilə izah olunur. Şairin dilində müşahidə edilən I növ ismi frazeoloji vahidlərdə ya iki tərəf, ya da tərəflərdən biri məcazi mənada əsasında formalaşır: *yavuz göz*, *əgri nəzər* (pis göz), *viran könül* (bərhad olmuş sevgi, məhəbbət), *dəli könül* (şiddətli sevgi), müasir Azərbaycan dilində *dəymə-düşər* adam ifadəsində işlənən *dəymə* sözünün iştirakı ilə şairin dilində düzəlmiş *dəgmə heyvan*, *dəgmə xəsis*, *dəgmə canavar* ismi frazeoloji vahidlər şairin dilində nadan, qanmaz, qanacaqsız, haqqı, ədaləti anlamayan, ona qiymət verməyən insanların səciyyəvi xüsusiyyətlərinin tərənnümündə seçilmiş ən dəqiq poetik ifadə vasitələridir: Abi - heyvan qiymətin Xızra sorma, mana sor! Çünki idrak eyləməz hər *dəgmə heyvan* sizlərə!¹ (108,20,II): Qiymətini dodağının *dəgmə xəsisə* sorma kim, Mən bilürəm, nə can ilə susamışam zülalinə! (138,II); I növ ismi söz birləşməsi quruluşlu ismi frazemlərin birinci tərəfi söz düzəldici şəkilçi qəbul edə bilir: *arisiz nəzər* (pis göz), *mərifətsiz canavar* (anlamaz, qabiliyyətsiz), *nəhayətsiz dəniz* (eşq, məhəbbət), *dil bazarçısı* (yalançı) şairin tapıntıları hesab oluna bilər. Bir qrup ismi frazemlər orta əsrlər klassik Azərbaycan poeziyasında, xüsusən xalq şeiri üslubunda yazan Vaqif və Vaqif ədəbi məktəbinin davamçılarının dilində obrazlı, bədii ifadə vasitələri kimi geniş işlədilmişdir: şairin dilində lirik qadın qəhrəmanının poetik obrazının tərənnüm edilməsində *qəmər yüzli*, *qəmər surətli*, *həcər yüzli*, *sənubər yüzli*, *ahu gözlü* və onların Nəsimiyə məxsus *yüzi qəmər*, *sözü dürr*, *yüzi merac*, *zikkə dürrüst* tipli ismi frazemlər bədii ifadə vasitələri kimi dəyərləndirilir, onların asanlıqla, məzmununa xələl gəlmədən *qəmər yüzli*, *dürr sözlü*, *yüzi meraca bənzər*, *zikkə dürrüst* olan bədii təyinlər kimi işlətmək mümkün olduğu qeyd edilir. Şairin dilində I növ ismi birləşmələr şəklində formalaşmış ismi frazemlərin bir qismi məcazi mənada daşıyan və *kimi*, *tək*, *layın* (ləyin), eləcə də bunların semantik qarşılığı olan *var*, *camal*, *sifət* kimi öz müstəqil mənasını itirmiş sözlərin iştirakı ilə yaranır: *var* daha fəaldır: Şəha, könlümdə daim bir həvəs var, Soram şəkər dodağından *məğəsvar*! Sənin gülgün yanağın həsrətindən, Axar çeşmim yaşı həm çü *Ərəsvar*! *Qulağıma gəlür hər gecə ta sübh, Rəqiblərin ünü həm çü çərəsvar*! (198,HA).

Beytlərdəki *məğəsvar* (milçək kimi), *Ərəsvar* (Araz çayının suyu

¹ Şeir nümunələri Həmid Araslinin (Bakı,1973) və Cahangir Qəhrəmanovun tərtib etdikləri "Nəsiminin seçilmiş əsərlərin"dən verilir. (I,II,III c). Bakı, 1973.

kimi), *çərəsvar* (cingilti, məcazi mənada əhəmiyyətsiz, mənasız) sözləri müxtəlif yollarla (ad köçürmə-metonimiya) şeirin həm ahəngdarlığını təmin edir, həm də şair qələminin qüdrətini şərtləndirir.

Nəsiminin poetik dilində bəzi üslubi məqamlarda frazeoloji vahidlərdə komponentlər yerini dəyişir. Dissertasiyada belə hallar şairin məqsəd və məramı ilə əlaqələndirilərək qeyd edilir ki, bu zaman şair lirik qəhrəmanın hər hansı fiziki və ya mənəvi keyfiyyətini ön plana çəkmək üçün bu yoldan istifadə edir. Belə bədii priyomların rüseymini xalq dili özəllikləri təşkil etdiyi diqqətə çatdırılır. Poetik mətndə *xəstə Nəsimi* I növ ismi söz birləşməsi quruluşlu ismi frazeoloji vahidin *Nəsimi xəstə* variantını da işlətməsi dissertasiyada şairin sözü emosional mənada yükləmək məharəti kimi izah edilir, türk dillərində¹ eləcə də Azərbaycan yazılı abidələrində² əsasən poeziya dili üçün səciyyəvi hal olması vurğulanır.³

II növ ismi frazeoloji vahidlərdə tərəflərdən ya biri, ya da hər ikisi məcazi mənada daşıyır, tərəflər arasında əsasən uzlaşma əlaqəsi mövcud olur, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: *Süleyman mülkü* (dünya malı, var, dövlət), *quş dili* (şairin dərin mənalı dili, üslubu), *dost eşigi* (yarın, dostun əhatəsi, aurası), *can quşu* (nəfəs, can, ruh), *qəm mətbəxi* (qəmin, kədərin çox olduğu məkan, yer), *könül sarayı* (qəlb, könül, ürək), *dünya evi* (bu dünya), *sevda meyi* (eşq, məhəbbət), *əcəl yeli* (son, ölüm), *qəmər dövrü* (gənclik, cavanlıq), *hava camı* (eşq, sevda, məhəbbət) və s. Nəsimi xəstəyə *Süleyman mülkünü* versən, Ol ani bir çöpə saymaz, təmənnayi-vüsal eylər! (216,157,I); Möminin Kəbə yeridir, kafirin-bütخانələr, Aşiqin *dost eşigidir* Kəbəyi-bütخانəsi! (25,6,II); Heç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz, Bu *quş dilidir* bunu Süleyman bilir ancaq! (423,284,I)

Beytlərdə *Süleyman mülkü* (məcazi mənada var, dövlət, dünya malı), *dost eşigi*, (sevgilinin, dostun əhatəsi, aurası), *quş dili* (dərin fəlsəfi mənalı dil) metaforik şəkildə göstərilən mənalı ifadə edən orijinal ismi frazeoloji vahidlərdir; xüsusən *dost eşigi*, *quş dili* dissertasiyada Nəsimi dilini səciyyələndirən məxsusi ismi frazemlər kimi təqdim edilir.

III növ ismi frazeoloji vahidlərdə tərəflərdən ya biri, ya da hər ikisi

¹ Aslanov V.İ. Fəli idarə ilə əlaqədar olaraq isim hallarının miqyası haqqında. Azərbaycan SSR EA "Xəbərləri", №2 1960.

² Mehdiyeva S.H. "Şəhriyar" dastanının bəzi sintaktik xüsusiyyətləri. Azərbaycan SSR EA "Xəbərləri", №1, 1974.

³ Əlizadə A.C. Füzulinin əsərlərində təyini söz birləşmələri. Füzulinin dili (Məqalələr), Bakı: Elm, 1974, s, 145-157.

məcəzlaşaraq, idarə və uzlaşma əlaqəsi əsasında vahid məna yaradır. Birinci tərəf idarə əlaqəsi ilə ikinci tərəfə, ikinci tərəf uzlaşma əlaqəsi ilə birinci tərəfə tabe olur; *məninin gözgüsü* (daxil, iç dünya), *nəfsin çərisi* (hərslilik), *dilbərin xəlvəti* (dilbərin ürəyi, qəlbi), *cənnətin gülü* (sevgili, dilbər), *əqlin gəmisini* (ağlının hamısı), *axirətin sarayı* (o dünya) və. s. Dünyavü malü mülkünə meyli-məhəbbət eyləmə, Çün gedişərsən, ey məlik, *axirətin sarayına!* (37,126,III); Surətin vəsfini hər taifədən sordum isə, *Məninin gözgüsünü* surəti-rəhman dedilər! (222,II); *Əqlin gəmisin* qərç edə gör eşq dənizinə, Kim bu dənizin bəhrini ümman bilür ancaq! (424,I)

Nəsiminin dilində ismi frazeoloji vahidlərin mühüm bir hissəsini şairin dilində külli miqdarda məcəzlaşmış izafət birləşmələri təşkil edir. Bu tip izafət birləşmələrində atributiv funksiya zəifləyir, substantivlik (əşyavilik) funksiyası üstünlük qazanır.

Dissertasiyada şairin ərəb, fars izafətlərindən kifayət qədər məharətlə istifadə etmək məharəti dövrün ədəbi-poetik dilini alınmalar hesabına zənginləşdirmək cəhdi kimi dəyərləndirilir və onların Nəsimi dilində poetik - üslubi məqamları açıqlanır.

Belə poetik birləşmələr vasitəsi ilə şair lirik qəhrəmanın (sevgilinin, gözəlin) müəyyən bir üzvünü (gözünü, dodaqlarını, dişlərini, saçlarını, qəddini və. s.) gözəllik anlayışını ifadə edən məfhumlarla sanki müqayisə edir, bu zaman izafət substantivləşir. Şairin dilində *nərgizi-məstanə* (sevgilinin gözləri), *çəsmeyi-heyvan* (sevgilinin dodaqları, ağzının suyu), *abi-heyvan* (həyat eliksiri, sevgilinin ağzının suyu), *mahi-taban* (sevgilinin üzü), *sərvi-xuraman*, *sərvi-bustan* (sevgilinin qəddi, boyu), xirməni-gül (sevgilinin üzü, surəti, çöhrəsi), *tağı-mehrab* (sevgilinin üzü, siması), *qövsü-qüzeh* (sevgilinin qaşları), *lölöi-ləl* (gözəlin dişləri), *zülfi pərişan*, *mişki-tatar* (gözəlin saçları), *aşki-innab* (gözəlin sevgilinin göz yaşları), *ləli-ləb* (dilbərin al qırmızı dodaqları), *şəbi-yelda* (gözəlin-qara uzun saçları), *lölöi-dürr* (gözəlin dişləri) kimi ərəb, fars dilləri izafətləri lirik qəhrəmanın hərtərəfli təsvirində Nəsiminin dilində, eləcə də Nəsimidən sonra, Azərbaycan klassik poeziyasında ən geniş yayılmış bədii ifadə vasitələridir. Maraqlıdır ki, Qərb ədəbiyyatından fərqli olaraq Şərq ədəbiyyatında təbiətdən gələn metaforik bənzətmələr (əsasən Çin poeziyasının miniatürələrinin təsiri ilə) türk dilləri üçün söz birləşməsi ümumşərq poeziyasında isə izafət şəklində daha səciyyəvi olması klassik şərq ədəbiyyatı bilicilərinin fikirləri ilə əsaslandırılır.¹

¹Бомбачи А. Тюркские литературы. Зарубежная тюркология. Москва, 1986, 121-122 с

II fəslin ikinci hissəsi - “Nəsimi dilində ismi frazeoloji vahidlərin mənşəyinə görə tədqiqi və onların semantik-üslubi təhlili” – Nəsimi dilində işlənmiş hər iki komponenti türk mənşəli Azərbaycan dili sözlərindən ibarət ismi frazeoloji vahidlər, komponentlərdən biri alınma (ərəb, fars) sözlərdən ibarət ismi frazeoloji vahidlər, hər iki komponenti alınma (ərəb, fars) sözlərdən ibarət ismi frazeoloji vahidlər qrupları üzrə araşdırılır, onların Nəsimi dilində mövcud semantik-üslubi özəllikləri linqvistik-poetik təhlil edilir.

Dissertasiyada şairin poetik dilində ismi frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətinin - mənşə etibarilə hər iki komponenti türk mənşəli Azərbaycan dili sözlərindən ibarət olması müəyyən edilir, bu növ ismi frazemlər daxili linqvistik qruplar üzrə təhlil edilir: şəkilçisiz, yanaşma əlaqəsi əsasında yaranan *əsrük türk* (sevən, vurğun olan, müəyyən mənada şairin özü), *qara su* (göz xəstəliyi, mirvari suyu, qlaukoma); ikinci komponenti şəkilçi qəbul edən *damu odu* (məşəqqətli həyat, ömür), *yar eşigi* (yarın, sevgilinin əhatəsi, çevrəsi, aurası) hər iki komponenti şəkilçi qəbul edən *yüzün yazusu* (sevgilinin üzünün quruluşu), *yüzün yazi* (gözəlin gözəl aya bənzər üzü, çöhrəsi) birinci komponenti düzəltmə sifətlərdən ibarət olan *gutlu ayaq* (uğur, uğurlu), *tatlu söz* (şirin danışq, nitq), ikinci komponenti düzəltmə sifətlərdən ibarət olan *günəş yüzü* (gözəl), *qönçə ağuzlu* (gözəl), *keyik gözli* (ceyran gözli), eləcə də ikinci komponenti -li,-li,-lu,-lü şəkilçisini qəbul edən *qaş yeləkli*, *göz yeləkli* (cəzb edici qaş, göz yeləkli), birinci komponenti məcəzlaşmış saylardan ibarət olan *beş gün* (müvəqqəti, əbədi olmayan dünya), *bir nəfəs* (an, dəqiqə), *dörd dayə* (od, su, torpaq, hava), *min dilli* (yalançı, riyakar), *yeddi ana* (yeddi planet), *doqquz ata* (göyün doqquz qatı) və. s: Fani cahanın sevgisi *damu odudur* yandırır (375,140,II,I); *Yüzün yazi* həmişə xürrəm olsun!(10,II); Qaşınla kirpigin vəhyi məna gəldi və bildirdi, Ki sənsən ərşilə kursi, *yüzün yazusu Qurandır!* (306,I); Qəmzədən mistri qılıc vermisən *əsrük türkə* kim, Qan bəhasız bunca *qan etmək* dilərsən, etməgil! (453,I); Buduna çıxсын ufalar, gözünə həm *qarə su*, Dutulsun dili, qulağı, bir neçə daş dişinə!(128,III); Eylədi eşqin məni qalxan məlamət tirinə, Ey *qaşü*, *gözü yeləkli* şəhriyarım, qandasən?! (36,II); *Yar eşigindən*, zahid, bizi çağırma cənnətə, Cənnətülməva sizə, bu surəti-ziba bizə! (118,III). Şairin poetik dilində *yar eşigi* (sevgilinin aurası, məcazi mənada yar haqqında sonsuz düşüncələr aləmi) göründüyü kimi, həm də milli tərkibi il maraqlıdır. Sonralar ədəbi dildə alınmaların üstünlük qazandığı dövrlərdə Nəsiminin xələfi böyük Füzulinin həmin mənanı ərəb, fars mənşəli *səri-ku* variantında işlətməsi (Edəmən tərək, Füzuli, səri-kuyin yarın, Vətənimdir,

vətənimdir, vətənimdir, vətənim!) dissertasiyada dövrün tələbi ilə əlaqələndirilir. Bununla belə, millilik, xəlqilik baxımından Nəsiminin üstün mövqedə olması da faktlarla əsaslandırılır. Hesablamalara görə Nəsiminin 10 qəzəlində işlənən 833 sözdən 562-si milli, 281-ri alınmadır. Milli sözlər Nəsimidə 68%, Füzulidə 34%-dir.¹

Dissertasiyada *qaşı-gözü yeləkli* quruluşlu ismi frazemlərin üzərində dayanıqlı araşdırmalar aparılır və *yelək* sözünün qədim türk dillərində monqol alınması olması və *şıltaq, öz gözəlliyi ilə fəxr edən, havalı, məhəbbətli* semantikasına malik olması qeyd edilir.² Bu mənalar Nəsiminin işlətdiyi *qaşı-gözü yeləkli* ismi frazemində öz təsdiqini tapmışdır: *qaşı-gözü yeləkli* şairin məhəbbət havalı şəhriyarı-sevgilisidir, bu mələk öz cazibəli gözəlliyi və şıltaqlığı ilə şairi məftun etmişdir, şair isə öz sinəsini sevgilisinin məlamət (qınaq, danlaq) qüllələrinə qalxan etmişdir, sevgili canan nə qədər məlamət güllələrini (məftunedici baxışlarını) şairə tuşlasa da, şair bundan məmnundur, çünki o güllələr (sevgilinin can alan baxışları) şairin qalxan kimi sinəsinə dəyir və oradaca batıb qalır ki, şairin də arzusu, istəyi məhz budur! Şairin sevgilisi adi insan deyil, o, öz gözəlliyi ilə öyünən, fəxr edən şıltaq bir gözəldir. Y.Seyidov bu tip ismi birləşmələrin Azərbaycan dilində yeni hadisə olmadığını, onların “Kitabi-Dədə Qorqud”un, M.Füzulinin və xüsusən ədəbi dilimizin ümumxalq dilinə yaxınlaşdığı dövrlərdə M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin dilində daha geniş yayılmasını” qeyd edir.³ Həmin hadisə XVIII əsrdə qələmə alınmış Azərbaycan xalq dastanlarının dilində müşahidə edilir.⁴

Nəsiminin dilində ikinci komponenti düzəltmə sifətlərdən ibarət ismi frazeoloji vahidlərdə bəzən II komponent üslubi çalarlı -sı,-si,-su,- su mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir, məcazi mənada bir keyfiyyətin çox olduğunu ifadə edən frazeoloji vahidin yaranmasında əsas vurğu obyekt olur: *sözün tatlusu, saçın gecəsi, könlümün dəlisi* və. s. Şəbi - yeldadır *saçın gecəsi* (257, I); Mənim *könlüm dəlisinə* sənün zülfün teli zəncir. (53,II); *Sözün tatlusu* abi - kövsərdir! Təbiidir ki, şair *sözün tatlısı* deyərək ən gözəl, ən müdrik söz, *saçın gecəsi* deyərək ən qara saç, *könlüm dəlisi* deyərək ən vurğun könül anlayışlarını nəzərdə tutmuşdur. Nəsiminin xalq dili dərinliklərinə varmaq məharəti kimi dəyərləndirilən

¹ Tofiq Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Təşəkkül dövrü. Bakı, 1976, s. 110-111.

² Этимологический словарь тюркских языков. Москва. 1974, с. 265.

³ Y. Seyidov. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı. 1992, s. 185.

⁴ S. Mehdiyeva Yazılı dastanların dili (Şəhriyar dastanının materialları əsasında2). Bakı. Elm, 1991, s. 102; Folklor abidələrinin linqo-poetik tədqiqi. Bakı, Elm, 2003, s. 174.

həmin hadisə dissertasiyada eyni zamanda türk dillərinin təbiətindən gələn qədim bir fonetik-semantik hadisə kimi təhlil edilir: türk dillərinin tarixi etimoloji tədqiqatlarından məlum olur ki, -sı,-si,-su,-sü şəkilçisi ilk dövrlərdə həm də çoxluq, bolluq anlayışını bildirmişdir. Türkoloq Q. Ramsdetin mülahizələrinə görə mənsubiyyətin üçüncü şəxs tək çoxluq, birdən artıq olan anlayışı bildirməsi -si şəkilçisinin tərkibində olan s samiti və onun türk dillərinin qədim dövrlərində cəmlik, çoxluq, bolluq anlayışını bildirməsi ilə əlaqədar olmuşdur.¹

Dissertasiyada komponentlərdən biri alınma (ərəb, fars) sözlərindən ibarət ismi frazeoloji vahidlər şairin poetik istedadının məhsulu kimi dəyərləndirilərək onların üslubi məqamları göz önünə gətirilir. *Can quşu* (ruh), *əcəl yeli* (ölüm, son), *şövqün qısı* (ayrılıq), *uzun qəsidə* (sevgilinin saçları), *vücuda evi* (könül, iç, dünya), *Çaçı kaman* (gözəlin qaşları), *navək oxu* (gözəlin kiprikləri), *günəş ruxsar* (sevgilinin çöhrəsi, üzü), *cavidan evi* (əbədiyyət, daimi həyat), *hava camı* (eşq, məhəbbət, sevdə) və. s. *Can quşu* bir gün uçar qəfəsdən, Qalır firqət içində mehri-canım! (126,525,I); Yığınca munca əsbabi, yeri, sən bir kəmal istə, *Əcəl yeli* əsər bir gün ana çox-çox zaval eylər! (108,144,II); Zülfü *uzun qəsidədir*, kimsə irişməz ucına, Fikri xəta, dili qısa, qeylülə qalə düşməsün! (73,II); Kirpigin *navək oxudur*, qaşların *Çaçı kaman*, Uğramaz aşıqdan özgə ol oxun peykaninə! (152, II); *Hava camından* əsrüksən həvəs ardına düşmüşsən, Bu *ağulu şərabi* qo kim, oldur, şərbəti-qatil! (464,I) və. s.

Diqqətə çatdırılan ismi frazemlər dissertasiyada mötərizədə göstərilən semantikada mənalandırılır, yeri gəldikcə onların geniş şərhə də verilir: şair *uzun qəsidə* frazemi ilə lirik qəhrəmanın, sevgilinin zülfünün bədii təsvirini yaradır: şərq ədəbiyyatında *qəsidə*, bir epik-lirik şeir forması kimi, ən böyük (uzun), ən təmtəraqlı, ən təntənəli təsvirlərdə istifadə olunmuşdur: “Qəsidədə çox vaxt müəyyən bir hadisə və ya şəxs təntənəli üslubda tərif edilir, həcmə qeyri-məhdud, daha böyük (uzun-T. Ə.) olur”.² Böyük şair Nəsimi qəsidə termininin bu mənasından poetik mənada istifadə edərək, Azərbaycan xalqının gözəllik haqqında anlayışına-mentalitetinə uyğun şəkildə gözəlin saçlarının uzun (xalq dilində “topuğuna qədər”) mənasını

¹ И.Г. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание. Москва, 1957.118; В.А. Серебrenников. О некоторых частных деталях и процессах образования аффрикса множественного числа в тюркских языках. Сов. Тюрк. 1970, №1, 85; А. М. Щербак. Очерки по сравнительной морфологии. Имя. Л, 1977, 84; Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I c. Şərq-Qərb, 2007, s 18-19

² Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, 1957, s. 18-19.

ifadə etmək üçün qəsidə termininə lirik-poetik mənə vermiş, lirik qəhrəmanın poetik portretini yaradarkən *qəsidə* sözünü poetik, obrazlı ifadə vasitəsinə çevirmişdir. Eləcə də, şair gözəlin qaşlarının əyrisini qədim türk məskəni olan Çaç¹ şəhərində mahir kaman ustalarının düzəldikləri kamanın əyrisinə bənzətməsi (bu ismi frazemənin başqa klassiklərimizin dilində, hələlik, təsadüf olunmaması) məhz Nəsiminin məxsusi fraza yaratmaq məharəti kimi səciyyələndirilir. Çaç toponimi müasir Daşkənd şəhərinin ən qədim adıdır; ərəb dilində ç səsi olmadığından ərəb mənbələrində, eləcə də Mahmud Kaşqarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində Şaş şəklində yazılmış, beləliklə, Şaşkənd sonralar Daşkənd kimi formalaşmışdır. Dissertasiyada ismi frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti, onların orijinal növləri məhz şair Nəsiminin qeyri-adi bədii istedadının məhsulu kimi dəyərləndirilir, Azərbaycan bədii dilinin, ümumən klassik Azərbaycan poeziyasının zənginləşməsində şairin özündən sonra gələn söz sahiblərinə böyük örnək olması qeyd edilir. Bu tip ismi frazemlərdə bəzi hallarda tərəflərdən ya ikincisi (*dil bazarçısı* - sözünün sahibi olmayan, yalançı), ya da birincisi (*ağulu şərabi* - məhəbbət, eşq) sözdüzəldici şəkilçi qəbul edir ki, bu hal da dissertasiyada şairin bədii söz yaratma qüdrəti kimi izah edilir: Bu *ağulu şərabi* qo kim, oldur *şərbəti-qatil!* (464,I); *Dil bazarçısı* yalandır, varmazam bazarinə! (150,II)

Hər iki komponenti alınma (ərəb, fars) sözlərdən ibarət ismi frazeoloji vahidlərin şairin poetik dilində çeşid-çeşid işlənməsi dissertasiyada həm müəllifin ana dilini alınmalar hesabına zənginləşdirmə cəhdi, həm də şairin ərəb, fars dillərinə dərinliklərlə bələd olması ilə izah olunur. Hər iki halda klassik Azərbaycan poetik dilinin gözoxşar və qulaqoxşar təkrarsız nümunələri ilə qarşılaşırıq: *vüsət şərabi*, *vəslin şərabi* (görüş, vüsət), *hicrin şərabi* (ayrılıq), *qəm məxbəxi* (qəmin, kədərən çox olduğu yer, məcazi mənada aşıqın, şairin qəlbi, iç dünyası): Xəstə olalı könül eşqindən, ey can parəsi! İçərəm *qəm mətbəxindən* dürlü-dürlü aşlar! (342, I): Nəsiminin poetik üslubunu səciyyələndirən belə frazeoloji vahidlərin rüseymini məcaz və onun müxtəlif növləri dissertasiyada dil faktları və elmi mənbələrlə əsaslandırılaraq tədqiq və təhlil edilir: “Üslubi- estetik məcazların əksəriyyəti fərdi xarakter daşıyır. Sənətkar sözün dərinliklərində gizlənən müxtəlif mənə çalarlarını üzə çıxarır və bunun

¹ Cahid İsmayıl oğlu XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası. Bakı, Elm, 2008, s. 21-22; Ramiz Əsgər. Mahmud Kaşqari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri. Bakı, 2008, s. 145.

sayəsində qüvvətli ekspressiyaya malik məcazlar yaradır”.¹

II Fəslin “Söz səviyyəli ismi frazeoloji vahidlər” bölməsində şairin dilində müşahidə edilən söz səviyyəli frazeoloji vahidlər müəyyən edilib tədqiqata cəlb edilmişdir. Vaxtilə Ə.Dəmirçizadə söz birləşmələri quruluşunda frazeoloji vahidlərlə yanaşı, Azərbaycan dilində öz ilkin mənasından uzaqlaşaraq metaforik mənə daşıyan bir sıra sözləri də (*tülkü*-çoxbilmiş, *dayı*-arxa, arxa duran adam) və. s. frazeoloji vahidlər sırasına daxil etmişdir.² Sonralar M. Mirzəliyeva bu fikri inkişaf etdirərək qeyd edir ki, Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlər söz, söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində mövcuddur.³ Nəsimi dilinin materialları bu fikirləri təsdiqləyir: şairin dilində *tilki* (*tülkü* - çoxbilmiş, hiyləgər), (*qurd* - pis, yavuz adam): Yavuz *xu-qurd*, hiylə *tilki* qılanım (97,II); *Tilkilər* qaçan biləsidir bizim məvəmizi! (345). Şair özü haqqında deyir ki, mən qüdrət sahibiyəm, lakin tülkülər mənim yerimi, səviyyəmi, mövqeyimi, qiymətləndirə bilmirlər. Nəsiminin dilində *bazarçı* (sözbaz, söz gəzdirən), *gözübağlı* (məcazi mənada kor, görmək istəməyən), *gözügörməz* (yenə həmin mənada), *əgribaxan* (paxıl), *sözüəgri* (yalançı), *qaragünlü* (yazıq) mürəkkəb sözləri də dissertasiyada tam məcazi mənada işlənilərək metaforik mənə kəsb edən söz səviyyəli frazeoloji vahidlər kimi təqdim edilir. Günəşindən uş yanağın cigərim tutuşdu yandı, Nə bilür bu hali şol kim, *qaragünlü* bicigərdir! (311,I) Eləcə də ərəb əlifbasının müəyyən hərflərinin mətnə metaforikləşərək frazemləşməsi müəyyən edilir: Zülfü çün *cim*, qaşı *dal* vəli, Zülfü qaşına *cimü dal* irəməm! (371,75,I); Dünyavü axirətdə azad idim *əlif* tək! (251,83,II) və. s. Beytlərdə *cim* lirik qəhrəmanın (gözəlin) qıvrım saçlarının, dal-qaşlarının, əlif-qamətinin (uca, dik) rəmzi mənasını ifadə edir.

Dissertasiyanın III fəslində “Nəsimi dilində feli (predikativ) frazeoloji vahidlər, hikmətli sözlər və onların linqvistik tədqiqi” adlanır. Bu fəsil üç hissəni əhatə edir. Feli frazeoloji vahidlərin linqvistik-struktur təhlili və onların linqvistik-poetik özəllikləri; Feli frazeoloji vahidlərin mənsəccə təhlili və onların üslubi-poetik özəllikləri; Nəsiminin dilində hikmətli müdrik sözlər, cümlələr və onların üslubi özəllikləri.

Nəsiminin dilində işlənmiş feli (predikativ) frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti quruluş etibarilə mürəkkəb fellərə uyğun gəlir. Azərbaycan dilçiliyində sabit söz birləşmələri quruluşuna görə mürəkkəb

¹ T.Ə. Əfəndiyeva. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, s. 87.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962, s. 83.

³ M. Mirzəliyeva. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı, Elm,2009, s. 74-75

sözlərə daxil edilir. Bir qism alimlər mürəkkəb sözlərin idiomatik səciyyə daşmasını vurğulayaraq, *səs vermək* tipli məcazlaşmış feli birləşmələri sabit söz birləşmələri hesab edirlər.¹ Daha dəqiq, “Sabitlik dərəcəsi müxtəlif olan, leksik tərkibi və quruluşunun daimliyi, ümumi mənə bütövlüyü və ya semantik monolitliyi, hazır dil vahidi kimi təzahür etməsi ilə səciyyələnən sözlər, söz birləşmələri və cümlələr frazeologiyanın predmetidir”.² Bu mənada fellər xüsusi mövqedə durur, çünki “fellər qədim tarixi olan bir nitq hissəsidir, onlar həqiqi mənada işləndiyi kimi, əksəriyyət etibarilə məcazlaşaraq başqa bir sözlə (adlarla) birləşir və frazeoloji vahidlər əmələ gətirir. Belə fellər də mürəkkəb fellər sayıla bilər”.³ Nəsiminin dilində adların fellərlə birləşməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb fel quruluşlu feli frazeoloji vahidlər çoxdur. Belə feli frazeoloji vahidlər mürəkkəb fel kimi mənə və qrammatik cəhətdən birləşərək bir mənə ifadə edir, əlvan çalarlı feli frazeoloji vahidlər kimi formalaşır.⁴

III fəslin birinci hissəsində, feli frazeoloji vahidlərin semantik-struktur təhlili və onların linqvistik-poetik özəllikləri araşdırılır. Elmi mənbələrə uyğun olaraq, feli frazeoloji vahidlərin birinci komponentinin (ad hissəsinin) *ismin adlıq: ağu qatmaq* (zəhərləmək, əhvalını pozmaq), *al eyləmək* (hiylə etmək), *baş çıxarmaq* (yara çıxarmaq, yara olmaq), *güləb süzmək*, *dürdanə axıtmaq* (poetik mənada ağlamaq), *ətək silkinmək* (əl çəkmək, uzaqlaşmaq), *qanad tökmək* (qorxmaq, çəkinmək, ehtiyat etmək), *su olub axmaq* (sevgiliyə fəda olmaq), *kül qılmaq* (yandırmaq, öldürmək), *sayru olmaq* (poetik mənada xəstələnmək, məftun olmaq, sevmək), *suç etmək* (günah etmək, səhv etmək), *lal olmaq* (susmaq), *diri tutmaq* (hörmət etmək), *Məcnun olmaq*, *Fərhad olmaq* (sevmək, aşiq olmaq), *əl vermək* (uyğun gəlmək, uyğun olmaq), *qədəm basmaq* (gəlmək), *qul olmaq* (xidmətində durmaq), *sultan olmaq* (özünü yüksək tutmaq), *tən eyləmək*, *mən eyləmək* (tənə vurmaq, danlamaq) və s. *ismin yönlük: alə düşmək* (işə düşmək, hiyləyə, məkrə düçar olmaq), *suala düşmək* (çıxılmaz vəziyyətə düşmək), *başına qaxmaq*, *yəğməyə düşmək* (talanmaq, bərbad olmaq), *pıça-pıça düşmək* (altdan-altdan danışmaq), *ayağına düşmək* (yalvarmaq), *ortaya qoymaq* (fəda etmək, əsirgəməmək), *iqrarına durmaq* (durub dözmək), *cuşə gəlmək*, *xüruşə gəlmək* (ekstremal vəziyyət yaşamaq,

vəcdə gəlmək), *zəfəranə döndərmək* (yəni xəstəliyə səbəb olmaq), *daşra buraxmaq* (faş etmək, yaymaq, aşkar etmək), *bazara düşmək* (mübahisə etmək, yersiz mübahisəyə düşmək), və.s. *ismin təsirlik: cahanı tutmaq* (yayımaq), *yüzünü döndərmək* (üzünü kənar tutmaq, üz çevirmək, küsmək), *çiçəyi açılmaq* (gülmək, xoş hal olmaq), *qanı qaynamaq* (xoşlamaq, cuşa gəlmək), *əqlini itirmək* (çaşmaq, yolunu azmaq), *nəfsini öldürmək* (nəfsini basmaq), *bağrını dəlmək* (kimisə incitmək), *içi yanmaq* (əzab çəkmək, bərk incimək), *ipini taxmaq* (mübtəla olmaq) və s. *ismin çıxışlıq: aradan çıxmaq* (qaçmaq, uzaqlaşmaq), *dünyadan getmək* (ölmək), *qamudan keçmək* (hamını bağışlamaq), *hicrindən usanmaq* (ayrılığa dözməmək), *suçundan keçmək* (bağışlamaq, əf etmək) halında işlənmiş feli frazeoloji vahidlər kimi yarımqruplar üzrə araşdırılır, üslubi məqamları göz önünə gətirilir. Şair öz poetik təsvirlərini daha canlı, daha əyani etmək üçün feli frazeoloji vahidlərə tez-tez izah edici sözlər əlavə edir ki, bu da son nəticədə üç və daha artıq komponentli feli frazeoloji vahidlərin yaranmasına səbəb olur: *dudi göylərə çıxmaq*, *tüstüsü göylərə çıxmaq* (poetik mənada yanmaq, əzab çəkmək), *su olub axmaq* (yəni gözəlin yolunda hər şeyə hazır olmaq, hər çətinliyə dözmək, qəbul etmək), *boynuna həsrətin*, *şövqün ipini taxmaq* (uzun müddət həsrətdə olmaq), *dilini ənsəsindən çəkmək* (cəzalandırmaq, əzab vermək), *eşq odilə aşını bişirmək* (eşqə mübtəla olmaq), *uca yerdən dəm urmaq* (çağdaş xalq dilində qazdı-qazdı danışmaq), *qəlbini ocağa atmaq* (kimisə möhkəm incitmək, poetik mənada yandırmaq), *nəfsin çərisin basmaq*, *nəfsin-şumun atına binməmək*, *nəfsini oda atmaq* (nəfsini öldürmək), *taqəti taq olmaq* (qanı qaralmaq), *axirətin sarayına getmək* (ölmək), *başına xumarı çıxmaq* (məst olmaq, kefli olmaq), *cigəri tutuşub yanmaq* (poetik mənada odlanmaq, əzab çəkmək), *içindən tütünü çıxmaq* (yanmaq, ürəyinin dərinliyindən yanmaq, alovlanmaq) və s: *Çıxdı içimdən tütün*, çərxi boyadı bütün, Gör ki, nə atəşdəyəm, gör nə qədər yanərəm! (545,I); Gəl ey məhəbbi-ruhani ki hər dəm boynuma qəmdən, *Fəraqin həsrətin*, *şövqün ipini taxaram* sənsiz! (387,67,I); Gəl ey dilbər məni gör kim necə xoş yanərəm sənsiz, Odundan acı hicranın *su olub axaram* sənsiz!(387,I) və. s.

Nəsiminin dilində bütün frazeoloji vahidlər, o cümlədən feli frazemlər də yüksək poetikliyi ilə səciyyələnir, lakin elə feli frazemlər vardır ki, onların poetik mənalandırılmasında ayrı-ayrı sözlərin rolu xüsusilə böyükdür: *Düşdü saçın zulmatına* könlüm, ilahi! Şol hali pərişanə bu şamı səhər eylə! (179,42,II); Qara bənin kibi *düşdüm od üstünə* yanərəm! (67,II). Beytlərdə şairin *qara*, *qaranlıq* deyil, *zulmat* (xalq dili tələffüzünə uyğun!) sözünü seçməsi, beytin semantik yükünü artırmış, onun poetik

¹ Müasir Azərbaycan dili. II c, Bakı: Elm, 1998, s 218-219

² Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı, “Nurlan”, 2009, 25

³ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Elm və Təhsil, 2010, s.175

⁴ Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Elm. və Təhsil. 2010, s. 175

vüsətini qüvvətləndirmişdir. Yaxud, od üstünə düşüb yanmaq frazeminin poetik vüsəti məhz *qara bənin* (xalın) kimi söz birləşməsinin müqayisəsi ilə daha emosional mənə kəsb etmişdir. Feli frazeoloji vahidlərin böyük bir qrupunu quruluşca mürəkkəb fellərə uyğun, lakin məcazi mənə kəsb edən frazemlər təşkil edir. Dissertasiyada bunlar fel komponenti köməkçi fel funksiyasında işlənmiş *qılmaq*, *eyləmək*, *olmaq* fellərindən ibarət qruplar üzrə araşdırılır, onların üslubi məqamları açıqlanır: *kabab qılmaq*, *kabab etmək* (poetik mənada yandırmaq), *kül qılmaq* (yandırmaq, kül etmək), *fəda qılmaq*, *güş qılmaq* (eşitmək, dinləmək), *qan eyləmək* (aşıqı öz gözəlliyi ilə heyran eyləmək): Ey Nəsimi, sübhədən var, ərz qıl dildara kim, Qəmziyə qılsın nəsihət, yoxsa bin *qan eylədi!* (338,III); *dərman eyləmək*, *pünhan eyləmək*, *faş eyləmək*, *məst eyləmək*, *əsir olmaq* (ürəkdən sevmək), *su olmaq* (məhəbbətdən zəif düşmək, halsızlaşmaq), *dal olmaq* (əyilmək), *tufan olmaq* (tələtümə gəlmək, rahatsız olmaq) və. s kimi feli frazemlər dissertasiyada bədi, obrazlı, təsvirlərdə üslubi məqamların açıqlanmasında əsas ifadə vasitələri kimi təhlil edilir. Bir qrup feli frazeoloji vahidlər isimlərlə müxtəlif mənəli təsriflənən fellərin frazem daxilində öz müstəqil mənəsinə uzaqlaşmış köməkçi vasitə kimi işlənən fellərin birləşməsindən yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip feli frazeoloji vahidlər müasir Azərbaycan dilində də inkişaf etmişdir; “bunlara *vurmaq*, *atmaq*, *tutmaq*, *vermək*, *düşmək*, *basmaq* və. s fellərlə adların yanaşması ilə düzələn sabit birləşmə səviyyəli mürəkkəb fellər daxildir.”¹ Həmin mənəbdə bu tip mürəkkəb fellərin əksəriyyəti “eyni zamanda frazeoloji vahid” hesab olunur. Nəsiminin dilində belə feli frazeoloji vahidlərin yaranmasında *düşmək* feli xüsusilə fəaldır: *alə düşmək* (məkrə, hiyləyə düşər olmaq), *ayə düşmək* (yaraşar, əks olunar), *oda düşmək* (poetik mənada yanmaq), *suala düşmək* (cavab verməyə məcbur olmaq), *gözdən düşmək* (əvvəlki mövqeyini itirmək), *gözü düşmək* (xoşlamaq, istəmək), *qonşu düşmək* (qonşu olmaq), *könlü düşmək* (xoşlamaq, istəmək), *karə düşmək*, *işə düşmək*, *hala düşmək* (vəziyyətə düşmək), *sevdaya düşmək* (sevmək, vurulmaq), *qovğayə düşmək* (qalmaqala düşmək), *fəraqə düşmək* (ayrılmaq), *yəğmayə düşmək* (talan olmaq), *divanə düşmək* (dəlicəsinə vurulmaq), *xəyalə düşmək* (arzulamaq, istəmək), *ayağına düşmək* (yalvarmaq), *şahmata düşmək* (çətin vəziyyətə düşmək), *eşqə düşmək*, *ardına düşmək* (arxasınca getmək), *fitnəyə düşmək* və. s. Sünbül zülfünün əgər *qonşusu* lalə *düşmüyə*, Almiyə kimsə könlünü şiveyi-ələ düşmiyə! (129, III); Alinə vermişəm könül, ali çox *alə*

¹Müasir Azərbaycan dili. II c. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980 s. 223.

düşməsin, Sırr bilənə yetər bu söz anca *suala düşməsin!* (173,74,II); Kimsə əgərçi istəmər düşməyə fitnəyə, vəli, Şükr edərəm ki, düşmüşəm alə gözünün *alinə!* (142,II), Gəda qatında vüsəlin səadəti düşməz, Və gər düşsərsə, mənim tək qəni *gədayə düşər!* (289,220,I)

Dissertasiyada şairin dilində fəal olan *tutmaq*, *gəlmək*, *gətirmək* fellərinin iştirakı ilə düzəlmiş feli frazeoloji vahidlər təhlil edilir, Nəsiminin üslubunu səciyyələndirən feli frazeoloji vahidlər müəyyən edilir, onların poetik-üslubi özəllikləri göz önünə gətirilir: *diri tutmaq*, *cuşə gəlmək*, *xüruşə gəlmək*, *dada gətirmək* (sözü), *dadını vermək* (sözün) tipli feli frazemlər ekspressiv-emosional mənalarına görə şairin həm fəlsəfi görüşlərinin, həm də poetik ifadəlilik baxımından orijinal ifadələri kimi təhlil edilir: Dəryayi-mühit *cuşə gəldi!* Kövn ilə məkan *xüruşə gəldi!*(5, I) deyən şair özünün ekstremal vəziyyətinin və bunun nəticəsində bütün aləmin də (yerin, göyün, dəryaların, dənizlərin) həmin vəziyyəti keçirməsini yüksək emosionallıqla ifadə etməyə nail olmuşdur. Yaxud, Gərçi Nəsimi sözün *dadın verdi vəli*, *Dada gətirdi* ani ləfzi-şəkərbarımız!-deyərkən şair öz dilinin, geniş mənada üslubunun qiymətini poetik şəkildə ifadə edə bilmişdir, çünki şair poetik sözünün ən yüksək mənəsinə-onun dadını, şirin-şəkərliyini öz təkrsərsiz poetik dilində ifadə etmişdir.

Dissertasiyada feli frazemlər işlənmə mövqeyinə (aspektinə) görə əsasən təsdiqdə işlənən feli frazeoloji vahidlər: *qanına susamaq* (çox istəmək, arzulamaq), *əl yumaq* (əl çəkmək), *çiçəyi açılmaq* (gülmək), *başına qaxmaq*, *diri tutmaq* (hörmətini saxlamaq) və s; əsasən inkarda işlənən feli frazeoloji vahidlər: *alə girməz* (tapılmaz), *ayağın tozuna dəyməz*, *heçə dəyməz*, *gözü toymaz* (kifayətlənə bilməz), *al irəməz* (onun məkrinə heç bir məkr, hiylə çata bilməz) qrupları üzrə təsbit edilir, mənə özəllikləri təhlil edilir. Sonuncuların düzəlməsində felin qeyri-qəti gələcək zaman formasının inkar şəkliçisinin xüsusilə fəal olması qeyd edilir.

Dissertasiyada Nəsiminin dilində mənə zənginliklərini yaradan vasitə kimi feli frazeoloji variantlardan da bəhs edilir. Elmi ədəbiyyatlarda əksini tapmış “frazeoloji vahidlərdə komponentlərdən birinin dəyişilməsi nəticəsində frazeoloji vahiddə semantik-məzmun dəyişməsi baş vermirsə, bunlar frazeoloji variantdır” fikrinə əsaslanaraq¹, Azərbaycan dilində frazeoloji variantların göstərilən iki əsas qrupları üzrə² araşdırılır: 1. Ad hissəsi eyni olan feli frazeoloji variantlar: *mərifət satmaq*, *mərifət kəsb*

¹ M. Mirzəliyeva. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı, 2009, s. 122-123.

² H. Bayramov. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, s. 74-175.

etmək (özünü mərifətli göstərməyə çalışmaq), *dad vermək*, *dada gətirmək* (sözünün haqiqi qiymətini verməyi bacarmaq), *ətək silkinmək*, *ətək itirmək* (əl çəkmək, uzaqlaşmaq), *nəfsini oda atmaq*, *nəfsin yük etməmək* (nəfsini basmağı bacarmaq) və. s. 2. Fel hissəsi eyni olan feli frazeoloji variantlar: *ayaq basmaq*, *qədəm basmaq* (gəlmək, daxil olmaq), *yəğmə eyləmək*, *viran eyləmək*¹ (poetik mənada talamaq, məhv etmək), *qan eyləmək*, *qiyamət eyləmək* (poetik mənada cilvələnmək, heyran etmək): Ey Nəsimi, sübhədən var, ərz qıl dildara kim, Qəmziyə versin nəsihət, yoxsa çox *qan eylədi!* (338,108,III); Rükün niqab içində yaşur, ey qəmə surətli! Ki rükün əcəb *qiyamət eylər!* (108,III); Şairin dilində şərq ədəbiyyatında aşıqlıq rəmzi kimi məşhur olan *Məcnun*, *Fərhad* antroponimləri olmaq felinin iştirakı ilə *Məcnun olmaq*, *Fərhad olmaq* feli frazeoloji variantların yaranmasında əsas vasitə kimi çıxış edərək *sevmək*, *vurulmaq* fellərinin semantikasını ifadə edir.

Dissertasiyanın “Sinonim feli frazeoloji vahidlər” hissəsində, elmi mənbələrdə göstəriləyi kimi, frazeoloji vahidlərin və frazeoloji vahidlə sözün sinonimliyindən bəhs edilir, şairin dilində sinonim feli frazeoloji vahidlərin, ümumən bədii dildə olduğu kimi, obrazlılığın, ekspressivliyin təmin edilməsinə xidmət etdiyi vurğulanır² *yaş axıtmaq*, *mərcaş saçmaq*, *güləb süzmək*, *dürdanə axıtmaq* feli frazeolərin semantik yükü şairin poetik dilində bədii cəhətdən qüvvətli vasitələrlə *ağlamaq* felini ifadə etməkdir: Beləliklə şairin dilində işlənmiş *zərd etmək*, *zəfəranə döndərmək* (saraltmaq), *ocağa atmaq*, *oda yandırmaq*, *nara yaxmaq*, *bağrını dəlmək* (yüksək emosional hal yaşamaq, daxili həyəcan keçirmək) mənalarını ifadə edir.

Dissertasiyada orijinal (yeni, rəngarəng) zəngin mənə çalarlı sinonim feli frazeolərin əsas cəhəti kimi onların çox məqamlarda bir misra, yaxud bir beyt daxilində işlənməsi vurğulanır və bu halın sinonimlər üçün başlıca xüsusiyyətlərdən biri olması qeyd edilir. İkinci fəslin sonunda Nəsimi dilində obrazlılığın, bədii-emosional təsvirin əsas vasitələri kimi çoxkomponentli frazeoloji vahidlərin: *hava camindən əsrük olmaq*, *həvəs ardına düşmək* (sevmək, vurulmaq, sevgiyə qurşanmaq), *yürəgi baş olmaq*, *yürəgində başlar çıxarmaq* (sevgi haqqında kədərli düşüncələrə

¹ Nəsiminin dilində etmək felinin xalq dili koloritli variantı-eyləmək daha fəaldır.

² Mehdiyeva S.Yazlı dastanlarının dili.”Şəhriyar” dastanının materialları əsasında. Bakı, Elm, 1991, s.38; Folklor abidələrinin linqo-poetik tədqiqi. Orta əsrlərdə yazıya alınmış Azərbaycan xalq dastanlarının əlyazmaları əsasında. Bakı, Elm, 2003.

qərq olmaq), *taqəti taq olmaq*, *ömrü ah ilə keçmək* (əzab-əziyyətlə ömür yaşamaq), *boyu dal olmaq*, *əlif qəddini dalə salmaq* (əyilmək, mənəvi sarsıntılar yaşamaq) üslubi yükü açıqlanır, beytdəki mənə izah edilir, habelə frazeoloji vahidlə fellər arasında olan mətni-üslubi sinonimlərdən danışılır, onların “eyni hərəkətin müxtəlif çalarlarını açmaq, hərəkətin dəqiqləşməsinə, güclənməsinə, izah yolu ilə aydınlaşmasına xidmət etdiyi” göstərilir¹, bəzi hallarda isə obrazlılıq xatirinə sinonim cərgələrdən birinin bütöv cümlə strukturuna malik olması haqqında məlumat verilir: *Xəstə olmaq* (sevmək, eşqə mübtəla olmaq) frazeolənin mənə qarşılığı kimi şair bütöv cümlə işlədir: xəstə olalı könül, eşqindən ey can parəsi! İçərəm *qəm mətbəxindən* dürlü-dürlü aşlar! (342,I)

III fəslin ikinci bölməsi feli frazeoloji vahidlərin mənşəyinə görə təhlilinə həsr edilmişdir. Bu hissədə feli frazeolə iki böyük qrupa ayrılaraq linqvistik təhlil edilir: 1. hər iki komponenti türkmənşəli Azərbaycan dili sözlərindən ibarət feli frazeoloji vahidlər: *aradan çıxmaq* (getmək, uzaqlaşmaq), *ad eyləmək* (yaxşı ad çıxarmaq), *alə düşmək* (məkrə, hiyləyə düşmək), *boyuna biçilmək* (çox uyğun olmaq), *dilə düşmək* (dilə-dişə düşmək), *yoldaş eyləmək* (müsaib olmaq), *yaş sürmək* (ömür sürmək, yaşamaq), *suç etmək* (günah etmək, günahkar olmaq), *qanad tökmək* (qorxmaq), *canda saxlamaq* (gizləmək), *əl vermək* (münasib olmaq), *diri tutmaq* (hörmətini saxlamaq, saymaq), *daşra buraxmaq* (faş etmək, yaymaq), *göz yummaq* (baxmaq istəməmək), *lal olmaq* (danışmamaq), *iči yanmaq* (daxili ekstremal həyəcan yaşamaq), *aşını bişirmək* (mübtəla etmək) və. s. Bu qrupa daxil olan feli frazeoloji vahidlərin birinci ad hissəsi bəzən insanın bədən üzvlərini bildirən söz-terminlərdən-somatik leksikadan ibarət olur: *qulaq urmaq* (eşitmək, dinləmək), *əl yumaq* (əl çəkmək), *başına çıxmaq* (xumar olmaq), *bel bağlamaq* (inanmaq, etibar etmək), *əl vermək* (uyğun olmaq) və. s. Bəzi hallarda isə iki və daha artıq sözdən ibarət olur: *ayağının tozuna dəyməmək* (qiymətsiz, müqayisə edilməz), *tütünü içindən çıxmaq* (ürəkdən, qəldən alışıb yanmaq), *yüzünü divara döndərmək* (küsmək); *Çıxdı içimdən tütün*, çərxi büründü bütün, Gör ki nə atəşdəyəm, gör nə qədər yanarəm! (545,I). Birinci komponenti-ad hissəsi ərəb və fars dillərindən alınmalardan ibarət feli frazeoloji vahidlər. Bu tip feli frazeolərin çox hissəsi *olmaq*, *eyləmək* analitik felləri ilə düzəlir, bununla belə öz leksik mənəsindən uzaqlaşmış müstəqil fellərin köməkçi vasitə

¹ Məhərrəmov R. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz xəzinəsi. Bak, Elm-Təhsil, 2009, s. 138-140.

kimi işlənməsi nəticəsində yaranan feli frazeoloji vahidlər də çoxluq təşkil edir: *tutmaq* felilə: *bülənd tutmaq* (yüksək tutmaq), *qənimət tutmaq* (qənimət bilmək), *həsəd tutmaq* (paxıllıq etmək); *gəlmək* felilə: *cuşə gəlmək*, *xüruşə gəlmək* (ekstremal vəziyyət yaşamaq, emosional hal keçirmək); *düşmək* felilə: *eşqə düşmək* (sevdaya düşmək), *cəzaya düşmək* (günahkar olmaq), *zəvalə düşmək*(zavala gəlmək), *xəyalə düşmək* (sevdaya düşmək) və . s.

III fəslin üçüncü hissəsində Nəsiminin dilində işlənmiş atalar sözü və məsəllər, hikmətli ifadələr, eləcə də daşlaşmış söz və ifadələr araşdırılır, şairin dilində onların leksik-qrammatik səciyyəsi, üslubi-semantik özəllikləri müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, şairin bədii dilində atalar sözü və məsəllər, əksər hallarda şairin müdaxiləsi ilə yaradılıb, işlədilir. Ümumiyyətlə, şərq ədəbiyyatında, eləcə də Azərbaycan klassik ədəbiyyatında geniş dairədə əksini tapmış fəlsəfi, müdrikənə sözlər, ifadələr böyük şair Nəsiminin dilində də xüsusilə genişdir: şairin dünya haqqında, insan və insanlıq haqqında, nəfs və nəfisdən qorunmaq haqqında müdrik tövsiyələri bu gün də öz aktuallığını saxlamışdır: Dünya duracaq yer degil, andan *səfər eylə*, Aldanma anın malına, andan *həzər eylə!* Hər kim nə toxum saçsa, yenə həm ani biçər!(243,I) Bu fəsilə çağdaş xalq dilində öz işləkliyi itirməmiş, xalq deyimləri, daşlaşmış şəkildə dildə yaşayan ifadələrin Nəsiminin dilində də həmin semantikada işlənməsi bu ifadələrin ən azından 10-12 əsr yaşam tarixini təsdiqləyir: Ey mana hər dəm deyən kim baxma xubin yuzinə, Aşiqin axır *gözi var*, ol qədər nadan degil! (313,458,I)

Nəsiminin dilində belə xalq ifadələr çoxdur, dissertasiyada bunlardan Nəsiminin dilini Azərbaycan xalq dili ilə bağlayan vasitə kimi bəhs edilir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatdan əldə edilmiş elmi qənaətlər ümumiləşdirilir.

1. Nəsimi XIV – XV əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilində üç dildə - fars, ərəb və xüsusən ana dilində yazıb – yaratmış ən nəhəng və ən milli şair olaraq, həmin mərhələdə Azərbaycan ədəbi dilinin bütün səviyələrində inkişaf xəttinin əsas istiqamətlərini öz bədii - ədəbi əsərlərində mükəmməl şəkildə əks etdirən dahi Azərbaycan şairidir. Nəsiminin poetik dili ən xalqi, ən səlis, ən zəngin Azərbaycan türk ədəbi dilidir. Nəsimi dilinin rüşeymi Azərbaycan xalqının özü qədər qədim şifahi xalq dili-folklor ənənələrinə və ondan maksimum faydalanmalara əsaslanır

Nəsiminin dili Azərbaycan ədəbi dilinin öz xalqi leksik tərkibi, milli ifadə vasitələri, yüksək poetikliyi, cilalanmış emosional ahəngi, dərin fəlsəfi mahiyyəti ilə XIV-XV əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalq dilinin

istedadlı şair üslubunda tənzimlənmiş, cilalanmış xalq ədəbi dilinin ən yüksək səviyyəsi, zirvəsidir.

2. Nəsimi yaradıcılığının böyük bir hissəsini ana dilində - Azərbaycan türk dilində yaratmaqla özündən sonra gələn azərbaycandilli şairlərin yetişməsi üçün mükəmməl zəmin yaratmış, bununla da XIV əsrdən sonra Azərbaycan ədəbi dilinin milli zəmində inkişafına məqsədyönlü istiqamət vermişdir. Nəsiminin şeir dilinin poetik səviyyəsi sübut edir ki, XIV əsrə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu, onun şeir qolu bu dövrdə Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi kimi dahi söz ustalarını yarada biləcək bir səviyyədə olmuşdur, çünki XIV əsrin ikinci yarısında Nəsimi kimi nəhəng şair yalnız yüksək səviyyəli ədəbi-bədii zəmin üzərində yetişə bilirdi.

3. Nəsimi Azərbaycan türk dili sözlərilə ərəb və fars sözləri arasında yüksək səviyyədə canlı rəqabət yaratmış, hər iki mənbədən məharətlə istifadə etməklə ana dilində təkrarsız poeziya nümunələrini yaratmağın mümkün olduğunu öz bədii yaradıcılığı ilə təsdiqləmiş, Azərbaycan poeziyasının klassik nümunələrini yaratmışdır.

Nəsimi dilinin milli koloritini, xalqi təbiətini nümayiş etdirən birinci vasitə şairin dilində zəngin məna çalarlıqlarına malik milli sabit söz birləşmələri, frazeoloji vahidlər, qapalı cümlə səviyyəli müdrik cümlələr, atalar sözü, məsəl xarakterli hikmətli sözlər və hikmətli ifadələrdir.

4. Nəsiminin dilində işlənmiş frazeoloji vahidlərin böyük bir hissəsini şairin bədii-estetik təxəyyülünün məhsulu olan bədii ifadə vasitələri kimi ismi frazeoloji vahidlər və məcazi məna kəsb edən (zülməti-yelda, şəbi-qədr, zənciri-pürtab-sevgilinin saçlarının obrazlı ifadəsi) ərəb, fars izafət birləşmələri təşkil edir. Maraqlıdır ki, şair izafət birləşmələrini tez-tez türkləşdirir – azərbaycancalaşdırır; ay üzlü (*mahi-taban*), eşq əhli (*əhli eşq*), dişləri dürr (*lölöi -dürr*) və.s.

Nəsiminin dilində söz birləşməsi səviyyəli ismi frazeoloji vahidlərlə yanaşı, söz səviyyəli ismi frazeoloji vahidlər də özünü göstərir: şairin dilində *tülkü*, *qurd*, *donuz* və s. isimlər poetik-məcəzi mənada bic (pis mənada çoxbilmiş adam), xain, paxıl, pis (adam) mənalarını ifadə edən, tam mənasilə məcazlaşmış metaforik mənalı sözlər qrammatik cəhətdən söz səviyyəli ismi frazeoloji vahidlər kimi formalaşmışdır.

5. Nəsiminin dilində feli frazemlər öz semantik məna çalarları və xüsusi özəllikləri ilə zəngindir. Şairin dilində hadisələrin inkişafı ilə əlaqədar xüsusi dinamikaya malik dinamik feli frazemlər nə qədər azlıq təşkil edirsə *aradan çıxmaq* (qaçmaq, uzaqlaşmaq), statik hərəkətin təsvirində statik fellərinin iştirakı ilə düzələn emosional semantik frazemlər

baş eylmək (yara çıxartmaq), *sayru olmaq* (xəstə olmaq), *alə düşmək* (xətaya düşmək), *kabab olmaq* (yanmaq) lirik qəhrəmanın psixoloji durumunu, expressiv-emosional vəziyyətini əks etdirən feli frazemlərin üstünlüyü müşahidə edilir.

Nəsiminin hürufi-fəlsəfi məzmunlu şeirləri üçün xüsusi emosional-ekspressiv semantikali feli frazemlər səciyyəvidir və bunlar Nəsiminin dili-üslubu, xüsusən hürufiliyi təbliğ edən fəlsəfi ideyalarını yaymaq vasitəsi kimi Nəsimi dilinin məxsusi özəlliklərindəndir: *cuşə gəlmək, fəğanə gəlmək, xüruşə gəlmək, qanına susamaq, qan eylmək*, və s.

6. Nəsimi poeziyası müdrik, düşündürücü poeziyadır və bu səbəbdən şairin dilində küllü miqdarda atalar sözü və məsəl semantikali hikmətli cümlələr, misralar vardır. Bunların böyük çoxluğu öz rüşeymini, kökünü ümumxalq Azərbaycan dilindən alır şairin qüdrətli qələmində iki qat müdrikləşir, orijinal, yeni atalar sözü səviyyəsinə qaldırılır: dünya duraq yer degil! (xalq dilində *bivəfa dünya*).

7. Tədqiqatlar göstərir ki, kök etibarilə eyni dil ailəsinə yaxın olan xalqlar hər zaman Nəsiminin qüdrətli bədii yaradıcılığına çox doğma münasibət bəsləyərək onu ürəkdən sevmiş, onun bədii yaradıcılığını tədqiq etmişlər. Doğrudur, Nəsimi dövrün bir nəhəng söz sahibi, dahi şairi kimi onların da ədəbiyyatlarının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Lakin bir həqiqət danılmazdır ki, dil materialı etibarilə Nəsimi bilavasitə Azərbaycan xalqına bağlı olmuş, bu xalqın dilinə, dil mədəniyyətinə əsaslanmış, onu inkişaf etdirmişdir. Nəsimidən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin milli keyfiyyətləri daha aydın və daha dəqiq şəkildə formalaşmağa başlamışdır (Məmməd Arif Dadaşzadə). Azərbaycan ədəbi dili tarixində Nəsimi mükəmməl başlanğıc olaraq həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatımızın inkişafına qüvvətli bir örnək olmuşdur (Hacıyev T.).

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı məqalə və tezisləri çap olunmuşdur:

1. Frazeologiyanın tədqiqi tarixindən və tarixi frazeologiyanın bəzi məsələləri. "Filologiya məsələləri". Bakı, 2009, №6, s.150-162.
2. Nəsiminin dilində ismi frazeoloji vahidlər. "Kültür Evreni". Türkiyə, Ankara.,2009, №35, s.406-413.
3. Nəsiminin dilində ismi frazeoloji vahidləri etimoloji təhlili. Bakı, Filologiya məsələləri". 2011, №10, 2010, s.140-147.
4. Frazeologiyanın tədqiqi tarixindən (II məqalə). "Filologiya

məsələləri". Bakı. №1, s.312-318.

5. Nəsimi dilinin xəlqi əsası. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının aspirantlarının "Elmi Konfransının Materialları". Bakı, Elm, 2009, s.613-616.
6. Nəsiminin dilində hər iki komponenti türk mənşəli Azərbaycan dili sözlərindən ibarət ismi frazeoloji vahidlərin mənşəcə təhlili. Bakı, Filologiya məsələləri. 2011 №12, 356-363
7. Nəsimi dində söz səviyyəli ismi frazeoloji vahidlər. "Filologiya məsələləri". Bakı,2011 № 10. 138-143
8. Nəsimi dilində atalar sözü hikmətli cümlələr. "Terminologiya məsələləri". Bakı-Elm. №2. 2011. 99-103
9. Nəsimi dilində ekspressiv-emosional cümlələr poetik qəliblər, qarğışlar, alqışlar, andlar, bəzi daşlaşmış ifadələr deyimlər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının aspirantlarının. "Məruzələr", №2. 2012 . 190-195
10. Грамматический и семантико-стилистический анализ глагольных-(предикативных) фразеологических единиц в языке Насими. Казахстан. Вестник Серия «Филологические науки» №2 (40), 2012 , ж. 54-57
11. Nəsimi dilində feli frazeoloji vahidlərin mənşəcə təhlili və onların semantik- üslubi özəlliklər. Dil və ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal". Bakı. №1 (81).2012. 9-11

ФРАЗЕОЛОГИЯ ЯЗЫКА ИМАДАДДИНА НАСИМИ**Резюме**

Диссертационная работа посвящена лингво-стилистическому исследованию фразеологических единиц в произведениях великого представителя азербайджанского литературного языка XIV- начала XV века Имададдина Насими.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются объект и предмет, цель и задачи исследования, новизна, теоретическая и практическая значимость диссертации, излагаются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава, под названием «Лингвистическое исследование именных (субстантивных) фразеологических единиц в языке Насими» состоит из двух частей:

1. Грамматический (структурный) и стилистико-семантический анализ именных (субстантивных) фразеологических единиц в языке Насими.

2. Этимологический и стилистико-семантический анализ именных (субстантивных) фразеологических единиц в языке Насими.

Вторая глава, названная «Лингвистическое исследование глагольных (предикативных) фразеологических единиц в языке Насими», состоит из двух подразделов:

1. Семантико-структурный и поэтический анализ в языке Насими глаголах фразеологических единиц в языке Насими.

2. Этимологический и поэтический анализ глаголах фразеологических единиц в языке Насими.

В подразделе «Именные фразеологических единиц на уровне отдельных слов» дается информация о словах, которые в языке поэта лишаются своего словарного значение, приобретая метафорическое значения, употребляются на уровне фразеологических единиц типа *tülkü* (лиса-хитрый).

В третьей главе – «Пословицы и поговорки в языке Насими»-рассматриваются пословицы и поговорки, употребленные, в основном в интерпретации самого поэта и дается стилистическо-поэтический анализ.

В заключении обобщаются результаты проведенного исследования.

THE PHRASEOLOGY OF IMAMADİN NASİMİ'S LANGUAGE**Summary**

The dissertation has devoted to a linguo-stylistic research of idioms in Imamadin Nasimi's works, the great representative of Azerbaijan literary language in XIV-XV centuries.

The dissertation is consisting of introduction, three chapters, conclusion and list of bibliography cited.

The topicality of theme, determination of object and subject, invention of objectives and goals, novelty, theoretical and practical significance of dissertation are based on introduction, the highlight is setting forth.

I. First chapter titled "Linguistic research of nominal (substantive) idioms in Nasimi language" is consisting of two parts:

1. Grammatical (structural) and stylistic-semantic analysis of nominal (substantive) idioms in Nasimi language.

2. Etymological and stylistic – semantic analysis of nominal idioms in nasimi language.

In subdivision of "Nominal idioms at single word level" are giving an information about words, losing their lexical meaning in poet's language obtaining a metaphorical significance are used at level of nominal idioms as sort of "tülkü" (fox-cunning).

II. The second chapter titled "Linguistic research of verbal (predicative) idioms in Nasimi language is consisting of two parts":

1. Semantic-structural and poetical analysis of verbal idioms in Nasimi language.

2. Etymological and poetical analysis of verbal idioms in Nasimi language.

III. The third chapter titled "Proverbs and sayings in Nasimi language" is considered proverbs and sayings used basically in interpretation of a poet and given stylistic-poetical analysis.

In conclusion summarized the results of research.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

АСКЕРОВА ТУРКАН МИРЗА кызы

ФРАЗЕОЛОГИЯ ЯЗЫКА ИМАДАДДИНА НАСИМИ

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологическим наукам

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

Tiraj-100

БАКУ – 2013

